

HİRKAN MİLLİ PARKININ DAĞ - MEŞƏ - SARI TORPAQLARININ ÜZƏRİNDƏ OLAN BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN SƏCİYYƏSİ VƏ ANTROPOGEN AMİLLƏRİN TƏSİRİ

A. S. ORUCOV, aspirant

Azərbaycan MEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu

Hirkan Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004 - cü il 9 fevral tarixli 1281 № - li sərəncamı ilə yaradılmışdır. Milli Park keçmiş Hirkan qoruğunun əsasında yaradılaraq 2906 ha - dan artırılıb 21435 ha - a çatdırılmışdır [1].

Ərazi Talış dağlarının cənub - şərq hissəsini Lənkəran ovalığına qədər əhatə edərək şimaldan cənuba doğru uzanır. Qərbdən şərqə doğru ərazinin relyefi kəskin enərək dağ yamacları dağətəyi və ovalıqlarla əvəz olunur. Hirkan Milli Parkı Lənkəran və Astara inzibati rayonları ərazisində yerləşərək, hündürlüyü şərqdə Xəzər dənizi yaxınlığından 22 m -dən başlayıb, qərbdə 1816.4 m -ə (Şandanqala-sı) qədər yüksəlir.

Hirkan Milli Parkı yerləşdiyi ərazinin botaniki tədqiqatların tarixi XVII - XVIII əsrlərdən başlayır. Hələ 1768 - 1774 cü illərdə akademik S.Q.Qmelinin ekspedisiyası gəlmiş, buradan xeyli herbari toplamışdır. Təkcə A.A.Qrossheym 1912 - ci ildən 1918 - ci ilə qədərki dövründə 6 dəfə Talış ərazisində olmuş və yeni bitkilər aşkar etmişdir. Onun bu ərazilərdən yığdığı herbari kolleksiyası hal - hazırda Tbilisi Botanika İnstitutunda, Sank - Peterburqda və Bakıda yaratdığı Botanika İnstitutunda saxlanılır. Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq A.B.Şelkovnikov, N. Lavrov, Y.S.Medvedyev və s. onlarca görkəmli botaniklər buraya gəlmiş, tədqiqat işləri aparmışlar. Keçmiş sovetlər dövründə, xüsusilə 50 - ci illərdən sonra bu ərazidə rus alimlərindən A.A.Fyodorov qardaşları, ölkə botaniklərindən isə İ.M.İsayev, R.Rzazadə, xanım V.X.Tutayuk, A.M.Quliyev, L.İ.Prilipko, V.C.Hacıyev, E.X.Xəlilov və başqaları uzunmüddətli tədqiqatlar aparmışlar [2].

Tədqiq olunan dağ - meşə - sarı torpaqlar coğrafi cəhətdən hündürlüyü 100 - 150 m -dən 600 - 700 m -ə qədər olan orta və alçaq dağlıq sahələrdə yayılmış, relyefin parçalanması və denudasiya proseslərinin inkişafı ilə fərqlənir. Relyefin parçalanmış vəziyyəti bu torpaqların yayıldığı ərazi üçün xarakterikdir.

Çimli torpaqların formalaşmasında insanın təsərrüfat fəaliyyəti və meşə torpaqlarının təkamülü böyük rol oynamışdır. Bundan başqa rütubətin paylanması müxtəlifliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cənubdan şimala və şərqdən qərbə doğru yüksəklik artdıqca quraqlaşma artır. Qərbdə 600-700 m hündürlükdə dağ - meşə - sarı torpaqlar qonur - meşə və ya sarı qonur torpaqlara keçir. Dağətəyi

ovalıqlarda bu torpaqlar psevdopodzollu sarı torpaqlarla sərhədlənir. Lənkəran vilayətinin şimalında dağ - meşə - sarı torpaqlar tədricən dağ - meşə - qəhvəyi torpaqlara keçirlər.

Ərazidə havanın orta illik temperaturu 14 - 15.2 °C, iyulun orta temperaturu 22 - 26 °C, yanvarda isə 3 - 4 °C - dir. Orta illik yağıntılar 1200 - 1700 mm təşkil edir. Yüksək termik şəraitdə (1000 - 1400 m yüksəkliyə qədər) ərazi sıx bitki örtüyünə malikdir ki, bu da dağ meşələri və bu meşələrdə yayılmış qiymətli relikt ağac növləri ilə səciyyələnir.

Öncə belə bir fikiri qeyd etmək istəyirəm ki, biz öz tədqiqat işimizdə antropogen amilləri öyrənərkən bitki örtüyünə olan təsir və bunun nəticəsində torpaqlarda gedən eroziya proseslərini nəzərə almışıq. Eroziya təbii proses olsa da onun coğrafi yayılması və intensivliyi insanın düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında baş verir [3]. Belə ki, vaxtilə indiki Hirkan Milli Parkı ərazisində kütləvi meşə bərpa - qırıntı işləri aparılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq meşələr güclü antropogen təsirə məruz qalmışdır.

Bu da öz növbəsində torpaq örtüyü üçün fəsadlıq törətməmişdir. Təəssüflər olsun ki, hal - hazırda bu ərazi rəsmi olaraq Milli Park statusunda yaradılmasına baxmayaraq indi də antropogen təzyiq davam etməkdədir. Belə ki, biz çöl tədqiqatlarımız zamanı (2005, 2006) Hirkan Milli Parkı ərazisində kütləvi mal - qaranın otarılmasının, meşənin qırılmasının və bir çox yerdə kömür qoyulmasının şahidi olduq. Bu isə öz növbəsində təbii ekosistemin müvazinətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Həmçinin antropogen təsir nəticəsində (mal - qaranın otarılması, ağacların kəsilməsi və s.) eroziya proseslərinin güclənməsi baş verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alıb Hirkan Milli Parkında dağ - meşə - sarı torpaqlarda antropogen təsirin bitki örtüyünə və bunun nəticəsində torpaq örtüyündə gedən mənfi istiqamətli dəyişikliklər araşdırılmışdır. Bunun üçün Hirkan Milli Parkında tərəfimizdən aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq, eroziya prosesi nəzərə alınaraq dağ - meşə - sarı torpaqlar üzərindəki bitki örtüyünün biometrik göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1.).

Aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Hirkan Milli Parkında dağ - meşə - sarı torpaqlar üzərində əsan Palıd, Vələs, Fıstıq, Dəmirağac, Cökə, Ağcaqayın və s. ağaclar yayılmış-

Dağ - meşə - sarı torpaqlar üzərindəki bitki örtüyünün biometrik göstəriciləri

Kəsimin № - si	Kəsimin yeri	Eroziyaya uğrama dərəcəsi	Bitki örtüyü
L - 1 Lənkəran	Xanbulançaydan şimala 600m. DSH=160m Mezorelyef: Şimal - Şimal - - şərq. 28°	çox zəif	I- yarus: 6V, 2P, 2F(80 - 120 yaş); D=0.3; H=22-26m; dm _{or} =32sm. II- yarus: 6Dəmirağac (60 - 180 yaş), 4V (30-40 yaş); D=0.5; H=12-15m; dm=16-20sm. 30 - 40% əsasən yeni törəmələr. Örtmə dərəcəsi əsasən Şabalıdyarpaq palıd, tək - tək fıstıqdan ibarətdir. Torpaq səthinin mamırla örtülmə dərəcəsi 40 - 50%.
L - 2 Lənkəran	Xanbulançaydan şimala 300m. DSH=300m Mezorelyef: Cənub - Cənub - - qərb. 35°	zəif	I- yarus: 10P (100 - 120 yaş); D=0.3; H _{or} =25m; dm _{or} =60sm. II- yarus: 10P (50 - 60 yaş); D=0.5; H=20-22m; dm=24sm. Tək - tək azat ağacı Qeyd: 2 yaruslu meşənin əmələgəlməsinə səbəb vaxtilə burada meşə bərpa - qırıntılarının aparılması zamanı bəzi ağacların saxlanması və sonradan palıd meşəsinin yenidən bərpası ilə əlaqədardır.
A - 3 Astara	Təngəryu çayın sol sahili. DSH=400m Mezorelyef: Şərq - Şimal - şərq. 35°	orta	İnsan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində müxtəlif tərkibli meşə. Yamacın aşağı yola yaxın hissəsində dəmir ağacı üstünlük təşkil edir. Yamacın yuxarı hissəsində əsasən 10 V - dən ibarətdir. D=0.3-0.5; H=22-24m; dm=28 - 52sm.
A - 4 Astara	Təngəryu çayın sağ sahili. DSH=420m Mezorelyef: Qərb - Şimal - qərb. 35°	zəif	10 F + Dəmirağac + V; D = 0.3-0.5 (ağacların qanunsuz kəsilməsi nəticəsində meşənin doluluğu aşağı salınmışdır); H _{or} =26m; dm _{or} =56sm. Meşə seyrəldiyi üçün «pəncərələrdə» ayı döşəyi, canavar giləsi, taxıl bitkiləri və əlaq otları əmələ gəlmişdir.
L - 5 Astara	Barzavu dağından qərbə 1 km. DSH = 300m Mezorelyef: Şimal .36 -40°	çox zəif	6 Cökə, 2 V, 1 Xurma, 1 Ağcaqayın; D=0.5; H=28m; dm _{or} = 32sm.
A - 10 Astara	Telman k. -dən qərbə 500 m. DSH = 110m Mezorelyef: Cənub -Şərq . 34°	zəif	I- yarus: 6 P, D=0.5; H=28m - 30m; dm = 60 - 80 sm. II- yarus: Dəmirağac; D=0.2; H=8 - 10 m
L - 12 Lənkəran	Daşdatürk k. - -də Biləşərçayın sağ sahili . DSH = 330m Mezorelyef: Şimal - Şimal - qərb . 40°	zəif	8F, 2V (120 - 160 yaş): D=0.5; Meşəaltı böyürtkan və ayıdöşənəyi cəngəllik yaradır. II- yarus: Dəmirağac; D=0.2; H=8 - 10 m
L - 13 Lənkəran	Biləşər kəndindən 3 km aşağıda. Biləşərçayın sağ sahilində. DSH = 350m Mezorelyef: Şimal yamac.14°	uğrama- mı	10F (müxtəlif yaşlı); D=0.6; H=20-32m; dm=24 - 80sm.
A - 14 Astara	Şuvi kəndinin yuxarı hissəsində çayın sol sahili. DSH = 250m Mezorelyef: Cənub -Şərq . 20°	uğrama- mı	Vələs ağacları, yemişan, əzgil, dəmirağac. D= 30 - 40%
A - 16 Astara	Şuvi kəndinin yuxarı hissəsində çayın sol sahili. DSH = 250m Mezorelyef: Cənub - Cənub - qərb . 22°	zəif	8V, 2 Dəmirağacı + Ağcaqayın; D = 0,4 ; talalarda yemişan, əzgil, ayıdöşənəyi

P - palıd; F - fıstıq; V - vələs; D - doluluq; H - hündürlük; dm - diametr; DSH-dəniz səviyyəsi - yəsinədən hündürlük

dır. Bitki örtüyünə antropogen amillərin (ağacların kəsilməsi, mal - qaranı otarılması, kömür qoyulması və s.) təsirindən dağ - meşə - sarı torpaqların bəzi torpaq - ekoloji göstəricilərində (parametirlərində) mənfi istiqamətli dəyişikliklər baş vermişdir. (Cədvəl 2).

Cədvəldən göründüyü kimi eroziyaya uğramamış dağ - meşə - sarı torpaqların qranulometrik tərkibi ağır və orta gilicəlidir [4]. Belə ki, fiziki gilin (<0.01mm) miqdarı bu torpaqlarda profil boyu 37.68 - 44.68 %, lil (<0.001mm) hissəcikləri 10.26 -

13.12 % arasında dəyişir. Eroziyaya uğramamış dağ - meşə - sarı torpaqların qranulometrik tərkibi isə orta gilicəli olub, fiziki gilin (<0.01mm) miqdarı profil boyu 38.60 - 36.58% lil hissəcikləri (<0.001mm) 11.32 - 9.59 % arasında təbəddüd edir. Torpağın narin hissəcikləri eroziya prosesinin təsirindən yuyulmuş və qeyd edilən göstəricilərin miqdarı azalmışdır.

Münbitlik göstəricisi olan humus eroziyaya uğramamış dağ - meşə - sarı torpaqların üst qatında 5.35 % təşkil etdiyi halda eroziyaya uğramış torpaqlarda isə 3.2 - 3.7 % arasında dəyişir.

Dağ - meşə - sarı torpaqların münbitlik göstəriciləri

Kəsimin № - si	Dərnlk sm - lə	Qranulometrik tərkib % - lə		Humus % - lə	Nəmlik % - lə	pH (su suspen ziyası)
		<0.001 mm	<0.01 mm			
Eroziyaya uğramamış						
13 Astara	4 - 16	10.26	37.68	5.35	3.6	6.7
	16 - 28	10.12	39.26	3.00	3.8	6.5
	28 - 45	12.02	41.78	1.68	4.0	6.4
	45 - 81	13.12	44.68	1.00	4.2	6.6
Zəif dərəcədə eroziyaya uğramış						
2 Lənkəran	2 - 14	16.08	52.64	3.70	5.3	6.6
	14 - 32	17.00	54.76	1.50	5.5	7.6
	32 - 57	12.78	51.62	0.83	5.0	6.3
	57 - 70	13.04	50.56	0.70	4.8	6.5
Orta dərəcədə eroziyaya uğramış						
3 Astara	2 - 24	11.32	38.60	3.20	4.1	6.6
	24 - 38	12.36	42.80	2.40	4.4	7.6
	38 - 54	10.92	44.92	1.03	4.5	7.8
	54 - 85	9.59	36.58	0.68	3.7	7.7

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Məmmədov, M.Xəlilov "Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi". Bakı-Elm-2005, 879 s. 2. E.F.Yusifov, V.C.Hacıyev. "Hirkan Biosfer Rezervatı" Bakı - 2004, 167s. 3. Mustafayev X.M., Şəkuri B.Q. "Torpaq eroziyası". Bakı, 1991, 94 s. 4. Мамедов Р.Г. "Агрофизические свойства почв Азерб. ССР". Баку - Элм - 1989, 244 с. 5. Р.В.Ковалев "Почвенная карта Ленкоранский физико-географической области (М 1: 100 000)". Баку 1954.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ

M.M.HÜSEYNOV, dissertant
Azərbaycan ETKTİ və Tİ

Müasir şəraitdə sahibkarlığın bütün formalarını inkişaf etdirmək və bazar iqtisadiyyatı sisteminə onun rolunu artırmaq məqsədilə tənzimlənməsinin dövlət prinsipləri, metodları və mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimlənməsinin əsas prinsipləri: səmərəlilik, tarixilik və mililik, əhalinin məşğulluğunun təminatı, komplekslik, ekoloji tarazlıq və tələbatın ödənilmə dərəcəsinin maksimumlaşdırılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq qanunlar, normativ-hüquqi aktlar və dövlətin iqtisadi və idarəetmə mexanizmləri olan maliyyə-kredit sistemi, vergi mexanizmləri, sosial sığorta, gömrük sistemi, rəqabət mexanizmi və qiymət mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli fərmanı ilə ölkədə sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı" təsdiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə kimi sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən və onun inkişafına təkan verən 120-dən çox normativ-hüquqi akt qəbul edilmişdir.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri mühitin yaradılması özəlləşdirmə ilə bağlı tədbirlərin və torpaq

islahatının həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda zəruri dəyişikliklər baş vermişdir. Artıq özəl bölmə iqtisadiyyata ciddi təsir göstərmək iqtidarında olan böyük bir qüvvəyə çevrilmişdir. Özəl bölmənin payı ümumi daxili məhsulda 1995-ci ildəki 30%-dən 2005-ci ildə 75%-ə çatmışdır. Sənayedə bu göstərici müvafiq olaraq 5,5 %-dən 58%-ə qədər artmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatında və ticarətdə fəaliyyət göstərən subyektlərin 99%-i özəl bölməyə məxsusdur. Hazırda ölkənin qeyri-dövlət bölməsində 2,6 milyon nəfərdən çox adam çalışır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 40 minə çatmışdır. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların isə 100 min nəfərdən çoxdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bildiyimiz kimi, sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına həyata keçirilir. Daxili mənbələr sahibkarlığın maliyyə resurslarından və təsərrüfatdaxili, yəni, mənfəətlərindən, həmcinin amortizasiya ayırmalarından, pul yığımlarından, əmanətlərindən, sığorta vəsaitlərindən, cərimələrdən ibarətdir. Xarici mənbələri isə, adətən, məqsədli bank qoyuluşları, səhmlər, kreditlər, mal